

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНЕ ОТОЧЕННЯ ДІЄСЛІВ МОВЛЕННЯ
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРУ В. Г. ДРОЗДА «ЛИСТЯ ЗЕМЛІ»)**

Лінгвісти немало уваги приділяють вивченню лексичних синонімів, їх складу, функціям у творах українських письменників. Але мало уваги приділяється семантико–синтаксичному оточенню різних части мови в художньому тексті.

Семантико-синтаксичні відношення і синтаксичні зв'язки не існують ізольовано, а перебувають у складних взаємовпливах. З-поміж їх ознак вирізнімо такі, як їх нетотожність, паралельне функціонування і специфічність вияву в різних синтаксичних одиницях. Одну з цих нетотожностей становить, на аргументовану думку Л. Теньєра, те, що синтаксичні зв'язки спрямовані від підпорядковуючого елемента до підпорядкованого, а семантичні зв'язки (у нашому розумінні – семантико-синтаксичні відношення) – від підпорядкованого елемента до підпорядковуючого. Розглядаючи питання про взаємовідношення між формально-синтаксичною структурою і смислом, Теньєр Л. підкреслював, що структурний і семантичний плани не залежать один від одного. Але ця незалежність має силу лише в теорії. На практиці ж ці два плани паралельні, оскільки у структурного плану немає іншого призначення, крім того, щоб зробити можливим вираження думок – об'єктів семантичного плану. Між цими планами немає тотожності, але є паралелізм. Цей паралелізм виявляється у зв'язках. Точніше кажучи, поряд із структурними зв'язками є зв'язки семантичні, що співвідносяться з ними [9, 53].

В сучасному мовознавстві проблема статусу компонентів, що формують семантико – синтаксичне оточення дієслів мовлення, досі детально не розв'язана. Дієслова, особливо мовлення, визначаються з позиції певного суб'єкта – особи. В українській мові вони виражаються окремою лексико-семантичною групою на означення процесу мовлення з інтегральною семою 'говорити'. Лексико-семантична група з інтегральною семою 'говорити', виявлена в романі В. Дрозда «Листя землі» містить синонімічні ряди з домінантами говорити, казати, шепотіти, кричати, питати, відповідати, просити, пояснювати, признаватися, вчити, обіцяти, переривати, клясти, читати. Дієслово говорити є носієм центральної семи, спільної для всіх членів цього кола. Ці синонімічні ряди охоплюють досить широке коло одиниць – говорити, казати, подумати уголос, мовити, повідувати, оповідати, гомоніти, розказувати, розповідати, заговорити, свідчити, заїкатися, віщувати,

пророкувати, ворожити, балакати, молотити, щебетати, джеркотати, гарикнути, grimнути, буркнути, проказати, промовляти, прохрипіти, повідомляти, розбалакувати, забалакати, застогнати, переказувати, нагомонітися, погомоніти, побалакувати, теревені теревенити, постали із слів, клясти, наче серпом черканути, словом, як серпом по серцю, бурмотати, триндикати, баляндрасити, штрикати в саме око, поголос котився, котитися (45 одиниць до синонімічного ряду зі стрижневим словом говорити, казати); кричати, репетувати, волати, гукати, вигукувати, скрикувати, гримати, заревіти, галасувати, роззіпатися, зчинити крик, заволати не своїм голосом, зарепетувати, гукнути, заволати, закричати (16 одиниць до синонімічного ряду зі стрижневим словом кричати); шепотіти, нашіптувати, вишіптувати, вишептати, перешіптувати, перешептати, відшіптувати, відшептати, шепотітися, перешіптуватися (10 одиниць до синонімічного ряду зі стрижневим словом шепотіти); питати, запитувати, запитати, розпитувати, розпитати, напитати, перепитувати, поспитати, допитуватися (9 одиниць до синонімічного ряду зі стрижневим словом питати); відповідати, відказувати, відказати, одрізати, одрубати, одвічати (6 одиниць до синонімічного ряду зі стрижневим словом відповідати); просити, випрошувати, випросити, запрошувати, прохати, проситися, умовляти, просити – молити (8 одиниць до синонімічного ряду зі стрижневим словом просити). Є синонімічні ряди, які мають невелику кількість одиниць у своєму складі: пояснювати (пояснити), признаватися (признатися), вчити (навчати), обіцяти (пообіцяти), переривати (перервати), клясти (проклинати), читати (вичитувати). Названі дієслова, синоніми певних рядів, вживаються як у словниковому, так і оказіональному значеннях, реалізують своє значення як без конкретизуючих, чи пояснювальних, слів, так із цими компонентами тексту, які в науці називаються актантами, поширювачами чи уточнювачами.

Актант (від лат. *actus* – дія) – синтаксична одиниця, що обов'язково бере участь у процесі, позначеному дієсловом, і заміщає певну позицію в реченні [4]. Поширювач – хто/що поширює що-небудь [1, 483]. Уточнювач – той, який робить точнішим, надає більшої точності чому – небудь [1]. У словниках сучасної української мови не подається визначення термінів поширювач та уточнювач. Ці терміни вважаються синонімами до терміна актант. Але не всі вчені виокремлюють їх.

Засоріна Л. Н. вважає, що актант (фр. *actant* – діючий) в лінгвістиці – активний, значимий учасник ситуації, мовна конструкція, що заповнює семантичну або синтаксичну валентність предиката. Актант, як правило, обов'язково супроводжує предикат; його опущення можливе тільки в обмежених випадках і підпорядковується спеціальним правилам [6, 132].

У своїй монографії Загнітко А. П. поширювачем тлумачить детермінант як самостійний семантичний поширювач речення, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами висловлення. На конструктивному рівні детермінант виступає факультативним поширювачем, який може бути опущеним без порушення формальної будови речення [5, 185].

А. В. Висоцький вважає, що прислівникова лексема є суто придієслівним поширювачем [3, 185].

Л. Х. Ларькова стверджує, що все багатоманіття уточнювачів зводиться за своїм значенням до двох типів, а саме до конкретизації місця знаходження предмета і спрямованості руху чи дії. Вважає, що прислівник виступає у функції уточнювача [7, 377].

Семантико-синтаксичному оточенню дієслів різних лексико-семантичних груп присвячено ряд праць.

Термін актант уведений в ужиток французьким лінгвістом Л. Теньєром у 1930–50-х рр. для уточнення традиційних понять «додаток» і «обставина». Властивість слова сполучатися з певними колами лексичних одиниць називають валентністю. Дослідник Л. Теньєр розумів це поняття як здатність дієслова керувати декількома словами в реченні, тобто актантами. Л. Теньєр обмежував розуміння терміна валентність за кількістю актантів при дієслові [9, 250].

Л. Уманцева стверджує, що ступінь обов'язковості обставинних поєднань, їх участі в актуалізації дієслівної семантики дає змогу говорити про семантичну співвідносність обставинних поєднань з елементами ситуації мовлення і компонентами смислової структури дієслів. На підставі аналізу змістової сторони обставинних поєднань стверджується, що в актуалізації семантики дієслів беруть участь лише обставини способу дії [10, 18].

А. П. Загнітко вважає, що загальна дієслівна властивість (дія) – потребує обставинного компонента. Тому залежна словоформа поєднує в собі обставинне значення, яке реалізується у словосполученні з дієсловом.

Найчастіше актантами виступають прислівники: «Вона говорила несміливо, мов ввбачала в цьому якусь провину» [4, 27]. Також актантами виступають іменники з прийменниками: «Проказав з гордістю, ніби було чим пишатися» [4, 12]. Іноді вживаються метафоричні вирази: «Уляна просила – молила так, що й камінь мертвий ожив би» [4, 91]. При актантах можуть вживатися поширювачі – слова, які поширюють, уточнюють, урізноманітнюють семантику дієслова: «Як закричить Нестор голосом страшним» [4, 33].

Кількість можливих семантичних ролей актантів не дуже велика, хоча про їхню конкретну кількість говорити не можна (одними лінгвістами визначено вісім ролей, у інших цей список перевищує сорок ролей).

Значення обставинної характеристики дієслівної дії зростає в мові художнього твору.

Для класифікації обставинних поєднань дієслів мовлення використовуємо класифікацію С. О. Антонової. За її класифікацією будемо розглядати матеріал, дібраний із роману «Листя землі».

I. Акустично – фізіологічна характеристика мовлення.

1. Це власне є актанти сили і ступеню голосу. Вони, у свою чергу, діляться на дві групи: перша – «низький тон»: тихо, тихіше, пошепки. Семема говорити – мати здатність висловлювати думки, почуття; володіти мовою; усно висловлювати думки, погляди; розповідати про що-небудь [1:100], у тексті конкретизується чи уточнюється різними словами, що виконують різноманітну функцію.

«І каже Уляна до нас голосом тихим...» [4, 248]; «Як ви уже з детками воюєте, то шукайте», – тихо одказала Христя» [4, 235]; «Се я буду», – уже тихіше одказував Громницький» [4:263]; «... але опустила вона голову і мовила ледь чутно...» [4, 193]; «І мовив Нестор Семирозум голосом німим...» [4, 205]; «І запитала я голосом тихим, бо уже сил моїх було на самому дні» [4, 241]; «Дядьку, дядьку!» тихо зойкнула, але ніхто не почув, окрім лісу» [4, 16].

Друга частина містить сему «підвищений тон»: криком, дуже, голосно, щосили. Всі ці актанти сполучаються лише з дієсловом кричати. Семема кричати – видавати крик; волати, галасувати, репетувати; дуже голосно щось говорити, вигукувати; дуже голосно звертатися до кого-небудь із закликком, попередженням [1, 353]. Деякі вирази теж характеризують силу голосу: на весь куток, на весь майдан. Їх можна замінити словом голосно. Сема 'голосно' вже є в поясненому дієслові, тобто наявна в семантиці дієслова. Ці актанти підсилюють

значення. Вони вносять певну сему в семантику дієслова, надають дієслову емоційної оцінки.

«І закричала криком страшним» [4, 242]; «Сидів Фіноген під тинем і зіпав на весь куток: «Люди – люди, що ви робите?» [4, 257]; «Іди ти до біса із своїм механіком!» – щосили гукнув я і подався геть у кузню» [4, 76].

2. Актанти, що вказують на тембр голосу: твердо, смиренно, суворо, хрипло, строго, сердито, покірно, різко. Але не всі актанти передають тембр. Наприклад, актанти обережно, безпечно, мирно, розсудливо, неприменно вказують на характер мовлення. Вони сполучаються із семемою казати – передавати словами (думки, почуття тощо) [1, 70]. Для характеристики тембору використовуються словосполучення голосом скаженим, суворим, страшним, печальним тощо. Ці словосполучення використовуються задля передачі певного психологічного стану героїв.

«І казав Нестор до Бога голосом переможеним: «Ну шо, Боже» [4, 22]; «І говорив він до мене миролюбно: «Попереджав я вас, панярко...» [46, 42]; «Аби хоч своєму лад дала» – смиренно одказала Христя» [4, 235].

3. Актанти темпу мовлення.

Найбільш уживаними є актанти, що позначають швидкий темп мовлення, наприклад, коротко, швидко, нестримно. У творі вони сполучаються з такими семемами, як казати і відповідати.

«... до українського болючого питання, коротко сказав Андрій Листопад, ареальною силою» [4, 295]; «Не плач, – коротко відповів Устим» [4, 176]; «Ось повстане народ, і змете він з лиця землі царя вашого, а зараз і ваш церковний департамент!» - уже швидко казала Марія» [4, 46]; «І казав він до мене нестримно: «Попереджав я вас, панярко...» [4, 42].

Можемо зробити висновок, що у групах акустичних актантів переважає суб'єктивна характеристика. Саме ці характеристики набувають особливого значення в мові художніх творів, оскільки максимально індивідуалізують не тільки мовлення автора, його спосіб коментувати чуже мовлення, а й допомагають досить виразно передати авторське сприйняття.

Наприклад, для характеристики позитивної головної героїні Уляни Несторки, яка була змушена вийти заміж за Нестора, якого зачарував голос Уляни магічними силами, автор вживає актант 'голосом' з поширювачами різних типів і порівняльний зворот. Наприклад, «А Несторка каже півнячим голосом, наче не чуючи все навколо...» [4, 360]; «І тоді як скаже не своїм голосом, ніби сама не своя: «Не я!» [4, 8]; «І каже Уляна до нас голосом тихим, наче нічого не було...» [4, 248]. Ці порівняльні звороти автор використовує для передачі асоціативної характеристики мовлення, а саме асоціації за схожістю.

II. Актанти зі значенням мовної належності.

В тексті роману «Листя землі» виявлені такі актанти: голосом Нестора, по-німецькому, по-їхньому. Ця незначна група актантів поєднується із семемами мовити, джеркотіти.

«Опустив Устим ціпа і мовчав, далі мовив голосом Нестора...» [4, 151]; «І мовив Андрон Мохнач по-їхньому...» [4, 362]; «Тоді Козубел і мовить по-німецьки...» [4, 359].

III. Актанти, що характеризують мовлення як засіб вираження внутрішнього стану мовця.

Ця група представлена широким колом одиниць: тривожно, весело, слізно, покірно, несміливо, сміливо, збуджено, мрійно, спокійно, гнівно, притомлено, стомлено, хмуро, печально, ображено, жалісно, із слізьми на очах, голосом печальним, голосом страшним. Найчастіше вони поєднуються зі словами говорити, просити, запитувати, одказувати, казати.

«Чи так уже добре ми себе знаємо?» – тихо, замислено мовив Іван Коляда» [4, 32]; «Ви така молода, ще могли б бути щасливою, – співчутливо мовив суддя» [4, 43]; «Дак я і без гомонки знаю», – сердито одказала» [4, 56]; «Казала Богдана впевнено та запально» [4, 286]; «І в’янув Вовчар у промінні очей Христі, широко розплющених, і відступав од краю кручі, і сказав, прохрипівши примірливо...» [4, 235].

Ці актанти відтворюють суб’єктивну характеристику мовлення за допомогою метафоричних описів, виразів та порівнянь.

«І мовив Нестор Семирозум голосом німим, як дерева і трави перемовляючись між собою, але вчув той голос...» [4, 47].

IV. Актанти, що виражають ставлення мовця до співрозмовника.

Ця група представлена такими одиницями: сердито, глумливо, різко, строго, поглумки, огидливо, голосом миролюбивим, суворо, скажено. Актанти цієї групи найчастіше поєднуються з дієсловами казати, мовити, питати, одказувати.

«Чи й окреше тебе, всесильного, є сила, яка вешить?» – поглумки сказав Нестор» [4, 20]; «Що тобі?» – суворо запитав його піп» [4, 259]; «А що ж твоя Марусина?» – ревниво одказала Уляна» [4, 190].

V. Актанти, що вказують на ставлення мовця до процесу мовлення.

Наприклад, актанти байдуже, чесно, гаряче, серйозно, здушевно. Ці актанти надають дієслову певної емоційності.

«А я – вірую, отче!» – гаряче відказав священникові Кузьма» [4, 199]; «Тут відчинилися двері її камери, і мовив наглядяч здушевно...» [4, 287]; «Не знаю» – чесно сказала я» [4, 39].

Треба зазначити, що дієслова на позначення акту мовлення, можуть одночасно сполучатися з актантами різних груп та підруп, що водночас дають різну характеристику мовленнєвого процесу. Наприклад, актанти, які вказують на силу голосу, почуття, фізичний стан мовця, характеризують той самий процес: «Дак у мене одразу і сльози з очей покотилися, а хрещена мовить тихо, спокійно: «Спасибі, Галько, за твою доброту велику!» [4, 111].

Також поєднуються актанти, що вказують на належність та фізіологічну характеристику голосу, тембр голосу і ставлення мовця до співрозмовника, тембр голосу і настрої мовця: «Дозвольте вийти» – смиренно і без настрою мовив я» [4, 259]; «І сказав Кузьма Терпіло весело і з високим тембром голосу про дивакуватість» [4, 331].

У лексико-семантичній групі на значення мовлення є дієслова, які мають актанти різної семантики і структури, є такі, що не мають пояснювальних слів, тобто семантика дієслова достатня для характеристики процесу.

Обставинні поєднання відіграють важливу роль у семантиці цих дієслів. Вони або посилюють наявні в дієслові семи, або вносять нові в процес мовлення. Між актантами наявні синонімічні відношення: шепотати – пошепки, шепочучи, печально – голосом печальним, слізно – із слізьми на очах, жалісно – з жалем.

Обставинні сполучення бувають виражені прислівниками (швидко, тихо, весело, обурено, обережно), дієприслівниками (розказуючи, посміхаючись), іменниками (з радістю, з сумом). Із дієсловами мовлення ми спостерігаємо сполучення іменника голосом в орудному відмінку без прийменника з поширювачем (голосом добрим, тихим).

Лексико-семантична група дієслів мовлення має цілий ряд однокореневих слів: говорити – заговорити, казати – розказувати тощо.

В семантико-синтаксичному оточенні дієслів мовлення є як головні, так і факультативні компоненти. Всі компоненти подають важливу, суб’єктивно-оцінну інформацію до

характеристики вираженого дієсловом мовлення. Компоненти розрізняються між собою передусім за ступенем своєї обов'язковості, необхідності в семантико-синтаксичній структурі речень, які визначаються їхнім значенням, адже саме воно конкретизує, уточнює, доповнює характеристику процесу мовлення.

Отже, ми визначаємо, що автор відводить велику роль обставинними поєднаннями, а це допомагає глибше і яскравіше розкрити характер, психологічний стан героя.

Список використаної літератури

1. Словник української мови: В 11 томах [уклад. І. К. Білодід] / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
2. Антонова С. О роли обстоятельственной сочетаемости в актуализации семантики глаголов говорения / С. Антонова // Семантическая структура слова. – Кемерово: КГУ, 1984. – С. 127 – 130.
3. Висоцький А. В. Історія дослідження прислівника як самостійної частини мови / А. В. Висоцький // Філологічні науки. – 2010. – №8. – С. 185–192.
4. Дрозд В. Г. Листя землі // Твори: В 2 т. / В.Г. Дрозд. – К.: «КМ Академія», 2012. – Т. 1. – 413 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: [монографія] / Анатолій Панасович Загнітко. – Донецьк: Дон – НУ, 2001. – 662 с.
6. Засорина Л. Н. Введение в структурную лингвистику / Засорина Л. Н. – М.: Высшая школа, 1974. – 319 с.
7. Ларькова Л. Х. Функція адвербіальних словосполучень у сучасній німецькій мові / Л. Х. Ларькова // Наукові записки. Серія «Філологічна». – 2010. – №13. – С. 377 – 380.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.
9. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
10. Уманцева Л. Лексико-семантические свойства глаголов и глагольных словосочетаний, вводящих прямую речь: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Л. Уманцева. – Ростов – на – Дону, 1980. – 31 с.